

Fransız Protektorası Dönemi Ulemanın Rolü

Sinem AKGÜN*

Geliş tarihi: 19/06/2023

Kabul tarihi: 22/06/2023

Atf: Sinem A. “Fransız Protektorası Dönemi Ulemanın Rolü”. Ortadoğu Etütleri 15-1 (2023): 19 - 49

DOI: 10.47932/ortetut.1317047

Öz: Fransa'nın Tunus'u 1881'de işgal etmesiyle Tunus'ta 1956'ya kadar sürecek Fransız sömürge dönemi başlamıştır. Bu çalışmada 1881'de Fransız protektorasının kurulması ve modernleşmeyle 1920'lere kadar devletin inşası ve işleyişi sürecine karşın İslam dininin devlet ve halk nezdinde temsilcileri ve önde gelenleri olarak kabul gören ulemanın rolü, sömürge otoritesine ve modernleşme adımlarına karşı tutumları, faaliyetleri ve meşrulaştırım kaynağı olarak güçlerini nasıl kullandıkları ve Fransa tarafından ne şekilde kullanıldığı modernleşme ve meşrulaştırım bağlamında ele alınacaktır. Öyle ki meşrulaştırım, dinin en önemli ve etkin işlevlerinden birisidir. Dinin temsilcileri konumunda bulunan ulemanın bu süreçte devlet, siyaset ve toplumdaki rolü ve etkisi ikincil unsur olmasına rağmen önemli olup etkililiklerinin değerlendirilmesine oldukça katkı sağlayacaktır. Bu çalışma hazırlanırken tarihsel analiz çerçevesinde nitel araştırma yapılarak incelenip değerlendirilmiş literatür taraması sonucu elde edilen kitap, tez, makale gibi kaynaklardan yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tunus, Fransa, Ulema, Modernleşme, Protektora Dönemi.

* Sinem Akgün: Doktora Öğrencisi – Sakarya Üniversitesi sinem_akgun@hotmail.com ORCID: 0000-0002-8104-6400

Bu makale 2023 yılında Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Ortadoğu Çalışmaları Anabilim Dalı'nda henüz yayınlanmamış Tunus Modernleşmesinde Ulemanın Rolü adlı tezden üretilmiştir.

The Role of the Ulama in the Era of French Protectorate

Sinem AKGÜN*

Received: 19/06/2023

Accepted: 22/06/2023

Citation: Sinem A. “The Role of the Ulama in Era of the French Protectorate”. Middle Eastern Studies 15-1 (2023): 19 - 49

DOI: 10.47932/ortetut.1317047

Abstract: With the French occupation of Tunisia in 1881, the French colonial period began in Tunisia, which lasted until 1956. In this study, the role of the Ulama, who are accepted as the representatives and leaders of the Islamic religion in the eyes of the state and the public, despite the establishment of the French protectorate in 1881 and the modernization and the construction and functioning of the state until the 1920s, their attitudes and activities against the colonial authority and modernization steps will be examined. How they use their power as a source of legitimation and how they are used by France will be discussed in the context of modernization and legitimation. Legitimation is one of the most important and effective functions of religion. Although the role and influence of the ulama in the state, politics, and society in this process is a secondary factor, it is important and will contribute greatly to the evaluation of their effectiveness. During the preparation of this study, it was examined and evaluated by making qualitative research within the framework of historical analysis, and resources such as books, theses, and articles were obtained as a result of the literature reviews which were used.

Keywords: Tunisia, France, Ulama, Modernization, Protectorate Period.

* Sinem Akgün: PhD Student – Sakarya University sinem_akgun@hotmail.com ORCID: 0000-0002-8104-6400

دور العلماء في عصر الحماية الفرنسية

سنام أكغون *

تاريخ الاستلام: 2023/06/22 تاريخ القبول: 2023/06/19

اقتباس: سنام أ. "دور العلماء في عصر الحماية الفرنسية"، دراسات الشرق الأوسط، 15-1 (2023): 19 - 49

معرف الغرض الرقمي: 10.47932/ortetut.1317047

الملخص

مع بداية الاحتلال الفرنسي لتونس عام 1881، بدأت فترة الاستعمار الفرنسي لهذا البلد، والتي استمرت حتى عام 1956. في هذه الدراسة سيتم التطرق إلى دور العلماء الذين يتم قبولهم كمثلين وزعماء للدين الإسلامي في نظر الدولة والشعب على الرغم من إنشاء نظام الحماية الفرنسية عام 1956، وبدء عملية تحديث بناء الدولة وعملها في تونس حتى العشرينات من القرن الماضي، كما سنتناول هذه الدراسة مواقف هؤلاء الممثلين والزعماء الاسلاميين تجاه السلطة الاستعمارية وخطوات التحديث وأنشطتهم وسلطتهم كمصدر للتشريع الديني، وكيف تعامل الاحتلال الفرنسي مع تلك السلطات التشريعية الدينية، هذه المواضيع سنتم مناقشتها في هذه الدراسة ضمن سياق التحديث والتشريع الديني. فالتشريع من أهم وظائف الدين وأكثرها فاعلية. على الرغم من أن أهمية دور وتأثير العلماء وهم ممثلو الدين في الدولة والسياسة، وعلى الرغم من أن المجتمع في هذه العملية هو عامل ثانوي، إلا أن المجتمع يكتسب أهميته في هذه العملية كونه يساهم بشكل كبير في تقييم مواقف وأداء هؤلاء العلماء والزعماء الدينيين. أثناء إعداد هذه الدراسة تم تدقيقها وتقييمها من خلال إجراء بحث نوعي في إطار التحليل التاريخي، وتمت الاستعانة بمصادر متنوعة، مثل الكتب والأطروحات والمقالات التي تم الحصول عليها نتيجة لمراجعة الأدبيات السابقة المتعلقة بالموضوع.

الكلمات المفتاحية: تونس، فرنسا، العلماء، التحديث، فترة الحماية.

* سنام أكغون: طالبة دكتوراه، جامعة صقاريا، sinem_akgun@hotmail.com
رقم أوركيد: 0000-0002-8104-6400

Giriş

Modernleşme; endüstrileşme, kapitalizm, ulus devlet, kentleşme, şehirleşme, sekülerleşme, rasyonelleşme, demokratikleşme, bireyselleşme ve bilimsel düşüncenin gelişimi gibi temel unsurlara dayanmaktadır. Bu çok yönlü süreç; bilim ve teknolojinin gelişmesi, ekonomik anlamda endüstrileşme, kentleşme, kurumsal farklılaşma, bürokratikleşme ve uzmanlaşmış iş bölümünün artması, uzmanlaşmayla birlikte ortaya çıkan üretim tarzının değişmesi; siyasi anlamda merkezileşme yani ulus devlet ve demokratikleşme, bürokratik, siyasi ve sosyal hakların toplumun geneline yayılması, vatandaşlık kavramı; sosyal anlamda ise ilişkilerin ve kurumların değişmesi anlamına gelmektedir. Modernleşmenin ilerleme ile eş anlamlı olarak görülmesi ve “geri kalmışlığın” geleneksellik ve geleneksel düşünce ile özdeşleştirilmesi modernleşmenin ideolojik boyutunu oluşturur. Modernleşme, kültürel ve tarihsel bir dönemden ve oluşumdan ziyade, bir zaruret ve gelişmiş toplumların seviyesine ulaşmanın bir yolu olarak öncelikle aydınların ve siyasi aktörlerin zihinlerinde ortaya çıkan bir olgu olmuştur. Modernleşme dini hayatta ve dindarlık düzeylerinde farklılaşmalara neden olmaktadır. Gerçekleşen değişim ve dönüşüm sonucunda ortaya çıkan dünya görüşleri, toplumların geleneksel inanç sistemlerini biçimlendirmeye başlamasıyla birlikte dini kurum ve oluşumlarla toplum arasında ve dini grupların içerisinde de bir çatışmaya neden olmaktadır. Modernleşmeyle birlikte dinin otoritesinde düşüşün yaşanacağını, hatta dinin yok olacağını belirtmek üzere kullanılan sekülerleşme fikri; şehirleşme, sanayileşme, kurumsal değişimler ve rasyonelleşme gibi çeşitli sosyal süreçlere referansta bulunarak açıklanmaktadır. Bu tür süreçlerin inançlar ve dini kurumların gücünü azalttığına inanılmaktadır. Aydınlanma düşüncesi dini kurumları “gerici” ve “irrasyonel” olarak algılamış ve ilerlemenin önünde dini bir engel olarak görmüştür.¹ Akıl, bilim ve insan merkezilikle özdeşleştirilen “modernlik”, sosyal yapıda etkin hâle geldikçe dinin gerileyeceği ve hatta tamamen ortadan kalkacağı öngörülerinde bulunulmuştur.²

Uzun tarihi süreçler sonucu Batı’da Rönesans, Reform ve Aydınlanma ile gerçekleşen ekonomi, siyaset, sosyo-kültürel alanlardaki büyük dönüşümler sonucu ortaya çıkan yeni toplum farklı bir toplumsal yapıyı ifade etmek için kullanılmıştır. Bu yeni toplum gelişmiş ve bu gelişimde modernleşmenin ve ilerlemenin ölçütü olarak kabul edilmiştir. Modernizm ilerleme olgusunu temel alarak insanlığın gittikçe daha iyiye ve üstün amaca doğru hareket ettiği-

1 Nurullah Ardic, “Türk Sekülerleşmesi İncelemelerinde Paradigma Değişimine Doğru,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6, no. 11 (Mayıs 2008): 61-69.

2 William H. Swatos ve Kewin J. Christiano, *Sekülerleşme Teorisi: Bir Kavramın Serüveni, Sekülerizm Sorğulanyor*, çev. Ali Köse (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002), 96.

ni kabul etmektedir.³ Böylelikle sosyal yapıda din düzeyinde meydana gelen değişim ve dinin kurumsal yapı olarak değişimi, dönüşümü modernleşme ile açıklanabilir.

Dinler, kültürle, sosyal yapıyla ve bireylerle sürekli ilişki içindedirler. Din kavramları da bu manada değişime açık bir yapıya sahiptir ve dinin değişken bir unsur olarak alınması zorunludur.⁴ Dini kurumların da diğer seküler kurumlar gibi görevler yerine getirdiğinin üzerinde duran Ostwalt, bundan sonra yapılması gerekenin din, sekülerleşme ve kültürel formların, karşılıklı etkileşim çerçevesinde aynı düzlemde ele alınmasının gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Ostwalt'a göre din, kültürel dokuya yayılmış bir formda yaşamaya devam etmektedir.⁵ Modernleşmeyle birlikte mecburi olarak sekülerleşmenin dini gerileteceği veya krize sokacağı biçimindeki tez, modernleşmeyle beraber dinin ve dindarlığın pek çok toplumda gerilemenin aksine güçlü bir biçimde varlık göstermesi, dünyanın pek çok coğrafyasında dine meşruiyet aracı olarak çokça başvurulması ve pek çok yerde dini canlanmaların var olması gerçeğiyle yanlışlanmaktadır. Devletin çeşitli konularda dini araçsallaştırması, dine meşruiyet aracı olarak başvurulması biçiminde sağlanmaktadır. Meşrulaştırma ile toplumsal düzeni açıklamaya ve haklı çıkarmaya hizmet eden, toplumsal olarak nesnelleştirilmiş “bilgi” kastedilmektedir. Başka bir deyişle, meşrulaştırmalar, kurumsal düzenlemelerin “neden”ine ilişkin her türlü soruya verilen yanıtlardır. Meşrulaştırmalar, toplumsal nesnelleştirmelerin alanına, yani verili bir kolektivitede “bilgi” olarak geçen şeye aittir. Bu, toplumsal olayların “neden” ve nedenine ilişkin yalnızca bireysel düşüncelerden oldukça farklı bir nesnellik statüsüne sahip olduklarını ima eder. Ayrıca, meşrulaştırmalar karakter olarak hem bilişsel hem de normatif olabilir. İnsanlara sadece olması gerekeni söylemezler. Çoğu zaman sadece olanı önerirler.⁶ Yani siyasal alanda da yapılan çeşitli düzenlemelerin niçin böyle yapıldığına dair tüm sorular için meşrulaştırım bir cevap oluşturmaktadır. Bu düzenlemeler din veya din bilginleri (ulema) tarafından gerçekleştirilebileceği gibi devlet ve yönetici seçkinler tarafından da gerçekleştirilebilir. Siyasi iktidarlar özellikle insanların kendisine itaatini, toplumsal düzenin devamını ve bütünleşmeyi sağlamak için dini meşrulaştırmaya başvurur. Böylelikle meşruiyet, din-toplum ilişkilerinde etkin olarak kendisini göstermektedir. Meşruiyet kazandırma yani meşrulaştırma, meşrulaştırım, dinin en önemli ve etkin işlevlerinden birisidir.

3 Nesrin Kale, “Modernizmden Postmodernist Söylemlere Doğru,” *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 5, no. 19 (Mayıs-Temmuz 2002): 30.

4 Swatos ve Christiano, *Sekülerleşme Teorisi: Bir Kavramın Serüveni, Sekülerizm Sorgulanıyor*, 115.

5 Conrad Ostwalt, *Seküler Çan Kuleleri, Laik Ama Kutsal*, çev. Ali Köse (İstanbul: Nesil Yayınları, 2006), 47-55.

6 Peter Ludwing Berger, *The Social Reality of Religion* (England: Penguin Books Ltd., 1973), 38.

Berger'in de belirttiği gibi din, meşrulaştırmanın tarihsel bakımdan en yaygın ve en etkin aracı olarak kullanılmıştır.⁷ “Din, sosyal kurumları, onlara nihai olarak geçerli bir ontolojik statü vererek, yani onları kutsal ve kozmik bir referans çerçevesi içine yerleştirerek meşrulaştırır.”⁸ “Dini meşrulaştırma, insanca tanımlanmış gerçekliği nihai, evrensel ve kutsal gerçeklikle ilişkilendirme iddiasındadır.”⁹

Din ve dini faaliyetler siyasette ve toplumda kendisine başvurulmuş ve başvurma ihtiyacı olunan bir mekanizma olarak kendini göstermektedir. Din-toplum ve din-devlet ilişkilerinin düzeyleri ne olursa olsun din tüm sosyal yapı üzerindeki gücünü ve toplumun siyasi hayatındaki mevcudiyetini sürdürmektedir. Evrensel bir olgu olarak din, dün de bugün de toplumların hayatlarında önemli ve dinamik bir yer tutmaktadır.^{10 11}

Tunus'ta İslam dini, toplum kimliğinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bu bağlamda devletin inşasından önceki süreçte din önemli bir rol oynamaktadır. Devletin inşasından sonraki süreçteyse dini kimliğin yerine milli kimlik getirilmek istenmiş böylelikle dinin kurumsal rolü zayıflatılmıştır. Bu dinin kurumsal rolünün olduğu Cami (medrese) gibi kurumlarının yapıları değişmiştir. Seçkinler “eğitimde ve kontrolü sağlamada devletin zayıflık yaşamamasını, üstlendikleri işi engellemeyecek sadık ve uzman üyeler yetiştirmeli” saikiyle hareket ederek ülkenin, devletin ilerlemesinde İslam dinini ve dini kurumları referans almakla beraber onları değiştirmek ve dini milli bir anlayışla yeniden yorumlamak istemişlerdir. Bu sebeple Tunus'ta modernleşme; dini ve dini kurumları kontrol altında tutmakla gerçekleştirilmiştir. Dini otoriteyi temsil eden ulema ise bu modernleşme ve ulusal hareketleri etkileyen ikincil unsur olmalarına rağmen önem arz etmektedir.

Ulemanın kurumsal olarak yetiştiği ve dini bir kurum olarak kabul edilen modern zamanda üniversite olarak dönüşen Zeytune Cami, Tunus tarihinde önemli bir yere sahiptir. Kuzey Afrika ve Arap Mağrip'te yapılmış en eski camilerden biri olarak kabul edilen Zeytune Cami, İbnü'l-Esir'e göre Afrika valisi Abdullah bin el-Habhab tarafından¹² Afrika'ya girdiği H.110/M.728 yılında yaptırılmıştır. Çağlar boyunca Zeytune Cami, Tunus tarihi ile ilgili olan ve en-Naifer, al-Aşur ve al-Bayram gibi ulema kitlelerinin çıktığı prestijli dini ve kültürel bir kurum oldu.¹³ Zeytune; Tunus halkının ortak vicdanının mer-

7 Berger, *The Social Reality of Religion*, 41.

8 Berger, *The Social Reality of Religion*, 42.

9 Berger, *The Social Reality of Religion*, 44.

10 M. Emin Köktaş, *Din ve Siyaset, Siyasal Davranış ve Dindarlık* (Ankara: Vadi Yay., 1997), 7-8.

11 Çetin Özek, *Devlet ve Din* (İstanbul: Ada Yay., 1999), 1.

12 Muhammed Aziz Aşur, *جامع الزيتونة: المعلم و رجاله* (تونس: دار سراس للنشر: تونس), 10-12.

13 Rabeih Fellahi, “جامع الزيتونة والحركة الإصلاحية في الجزائر (1954-1908)”, *كلية العلوم الإنسانية والاجتماعية: الجزائر* (جامعة منتوري قسنطينة, 2008), 111.

kezini ve Arap-İslam medeniyet kimliğinin sembolünü temsil ediyordu. Zira Tunus ülkesinde milli şan ve şerefın en büyük mihenk taşı, geçmişin büyüklüğünü, bugünün ve geleceğin teminatını temsil eden anlamların tümünü, dinin kutsallığını, ihtişamın asaletini, İslam medeniyetinin büyüklüğünü ve Arap kültürünün otoritesini temsil eden Zeytune Cami'dir.¹⁴ Zeytune'den Tunus ve Arap Mağrip'in çehresini aydınlatan ve aydın fikirli reformcular ve o zamanlar siyasi mücadelede kabul gören liderliğe sahip olan, sözü makbul ve dinlenen, saygın ve bir ağırlığa sahip olan aralarında kıdemli bakanlar, büyük yazarlar, ünlü hükümdarlar, gazeteciler ve ekonomistlerin olduğu kişiler mezun olmuştur. Fransız işgalinden bağımsızlığını kazanan modern Tunus devleti bu kişilerle kurulmuştur. Zeytune Ulu Cami'ne yakın bir bağlantısı olmayan Tunuslu veya Cezayirli bir aile yoktur. Zira bir kişinin bir aile ferdi veya akrabasının Zeytune'de okumuş olma ihtimali çok yüksektir.¹⁵ Çalışmada adı geçen isimlerin pek çoğu Zeytune mezunu âlim veya Zeytune'den eğitim almış kişileridir. Fransa'nın Tunus'u işgaliyle Cezayir'deki gibi kötü uygulamaları olmamış, Tunus halkına daha yumuşak davranmıştır. Fransa; Tunus'ta birçok Fransız'ın yaşaması ve idarenin Paris'ten kontrol edilmesine rağmen sömürge olarak değil, bir protektora olarak kabul edilmiştir. Fransa Tunus'ta yönetimden eğitime, ekonomiden hukuka hem kendi idaresini sağlama almak hem de ülkenin gelişmesi için pek çok reform yapmıştır.^{16 17} Bu çalışmada Fransa'nın Tunus'u işgal etmesi peşi sıra protektora otoritesinin kurulmasına karşı ulemanın işgale karşı tepkisi ve faaliyetleri, bazı modernleşme adımlarına ve olaylara ilişkin tutumları, dinin araçsallaştırılarak dini meşrulaştırımın ne şekilde sağlanarak kullanıldığı değerlendirilecektir.

Fransız Protektora Dönemi

Bedevi kabilelerin Cezayir sınırını ihlal etmesini gerekçe gösteren Fransızlar, 1881'de Tunus'u işgal etti. Fransa Hüseyini Hanedanlığına mensup Tunus Bey'i Muhammed el-Sadık Bey ile imzaladıkları 1881 Bardo (Koruma) Antlaşması ve 1883 Marsa (Naiblik) Antlaşmasıyla Tunus'u protektora (himaye rejimi) altına almıştır. Böylelikle 19.yy. ortalarına kadar Osmanlı hakimiyetinde olan Tunus'ta, 1956'ya değin sürecek Fransız sömürge dönemi başlamıştır. Bardo Antlaşmasıyla Tunus Bey'i makamından indirilmemiş, yet-

14 Muhammed Fazıl bin Aşur, الدار التونسية للنشر: تونس (الحركة الادبية والفكرية في تونس), 1983), 214.

15 Amir Muruki, "رسالة" جمعية الطلبة الجزائريين الزيتونيين : دراسة تاريخية في مسيرتها النضالية : من 1934 - 1947, (2013), كلية العلوم الإسلامية جامعة الجزائر : الجزائر. الماجستير, 69.

16 Bülent Karaatlı, *Arap Baharı'nda Farklı Bir Ülke Tunus-Osmanlı'dan Sömürgecilğe, Sömürgecilikten Arap Baharı'na Tunus Modernleşmesi Üzerine* (İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2018), 53.

17 Kenneth J. Perkins, *A History of Modern Tunisia*. (UK: Cambridge University Press, 2004), 40.

kileri azaltılmıştır. Fransa'nın ülkede askeri birliklerini konumlandırmasının önu açılmış ve Bey'in Fransa'nın onayı olmadan herhangi bir dış güçle ittifak kurması yasaklanmıştır. Fransa Tunus'ta hem Bey'in dışişleri bakanı hem de Tunus silahlı kuvvetlerinin yetkisini devralan Fransız birliklerinin kumandanı olarak görev yapacak olan bir vali görevlendirmiştir. 1883 tarihinde imzalanen el-Marsa Antlaşması ise Fransa'nın Tunus işgalini "protectorate" yani himaye rejimi olarak resmen tanımlamıştır. Bu antlaşmayla; Fransa tarafından dayatılan idari, hukuki ve ekonomik reformlar vasıtasıyla Bey'in iç işleri üzerindeki yetkileri de zayıflatılmıştır. Fransızlar Tunus'un iç siyasi meselelerini, dış işlerini ve ordunun yönetimini eline almıştır.¹⁸

Muhammed el-Sadık Bey, 12 Mayıs 1881'de, Tunus'u Fransız protektorası altına alan Bardo Antlaşması'nı imzalamadan önce, alimlerden, bakanlardan ve generallerden oluşan danışmanlarıyla görüşerek onların görüş ve tavsiyelerini istemiştir. Birçok kaynak, danışmanların çoğunluğunun antlaşmanın imzalanmasından yana olduğunu ve bazılarının ise alçakgönüllülükle bunu yapmayı reddettiğini belirtmektedir. Tunus statükoya teslim olmuş ve antlaşma imzalanmıştır. Açıkça bu antlaşmayı reddeden ve görevine sadık kalan tek kişi ise Tunus Belediye Başkanı Muhammed el-Arabi Zarruk'dur. Zarruk Bey'i direnmeye çağırarak şöyle söylemiştir: "Efendimizin Tunus'a intikal etmesiyle ilgili dün üzerinde anlaştığımız hususu artık geciktirmenin bir yolu kalmadı. Orada senin halkından altmış bin kadar savaşıcı etrafında toplanacak ve aramızda Allah hükmedecek." Bey, sarayı kuşatan askerleri eliyle işaret edince, Zarruk: "Buradan itibaren muharebe başlıyor" cevabını verdi. Bey: "Bu sakalı kana bulamak ister misin?" deyince Zarruk Bey'e güven ve kararlılıkla şöyle cevap verdi: "Bir başın gitmesi, bütün bir ulusun başının gitmesinden iyidir." Zarruk, katı bir ilkeli duruşa sarıldı. Öte yandan, bazı âlimler de dâhil olmak üzere diğer danışmanların duruşu zayıftı. Ulema Bey'in antlaşmayı imzalamasını şu bahaneyle haklı çıkardılar: "Bey, direnecek gücünün ve kudretinin olmadığını biliyorsa... şeriat teslim olmak için bir mâni görmez."¹⁹

Tunus'taki Müslüman âlimler, Güney Tunus'taki bazı dini liderler (özellikle Gabes) dışında, Fransız işgaline genel olarak silah zoruyla karşı koymadılar. Buna ek olarak birkaç âlim, Fransız himayesinin kurulmasına karşı olan düşmanlıklarını, görevlerinden vazgeçerek veya diğer İslam ülkelerine göç ederek ifade etmişlerdir. Bununla birlikte Tunuslu âlimler siyasi iktidara karşı çıkmanın tarihsel imkânları kapsamında Fransa'ya imtiyazlar tanıyan reform-

18 Kenneth J. Perkins, *Tunisia Crossroads of the Islamic and European Worlds*. (London: Westview Press, 1986), 85-88.

19 Tahir Ebu'l Kasım Abdallah, 1956-1830 رؤية شعبية قومية جديدة: الحركة الوطنية التونسية: تونس (ط. ٢), دار المعارف: تونس (ط. ٢), 1975), 26.

lara karşı direnmeye çalışmışlardır. Ancak bu reformlar yavaş yavaş uygulanmış ve bu durum âlimlerin rolünü giderek zayıflatacaktı.²⁰ Bu durum Alexander Broadley tarafından da doğrulanmaktadır. Panik içindeki danışmanlar birbiri ardına antlaşmayı (protektora antlaşmasını) imzalama konusunda anlaşılabilir ve sadece belediye başkanı el-Arabi Zarruk bunu şu sözlerle reddetti: “Ölmek onun için bu ayıbı kabul etmekten daha kolaydır.” Ve Bey ne pahasına olursa olsun bu işi onaylamayı istedi.²¹ Bey’in meclisine katılan ve protektora antlaşmasını imzalamayı kabul eden ulema danışmanları arasında şu kişiler vardı: Kalem Bakanı Şeyh Muhammed el-Aziz Buattour, Şeyh Muhammed Tahir İbn Aşur’un büyükbabası, İkinci Daire veya Adli Yargı Dairesi Başkanı Şeyh Muhammed al-Aziz Cait’in babası Şeyh Yusuf Cait, Mali Komisyon Kâtibi Başkanı Şeyh Mustafa Rıdvan, Kalem Bakanı Kahyası Şeyh Mahmud Bukhreis, oturumun kâtibi Şeyh el-Beşir bin el-Havce. Ali al-Mahcubi, Şeyh Bakan Buattour hakkında şunları söylemiştir:

“Aziz Buattour, Bardo Antlaşması’nın imzalanmasından sonra Fransa’ya herhangi bir muhalefet göstermedi ve işgal yıllarında kişisel çıkarlarını çok önemseydiği için köleliğini ve işgalci güce hizmet etmeye tam hazır olduğunu göstermiştir. O hâlde, bakanlığın görevleri sadece törenselsel olsa bile General Cambon’un onu Muhammed es-Sadık’ın ölümünden sonra kurulan ilk hükûmet için kıdemli bakan olarak seçmesi şaşırtıcı değildir. Bu görevinde yirmi beş yılı aşkın bir süre boyunca Fransız makamlarına en büyük hizmetleri sunmuştur. Bu protektora sistemine odaklanılmasına ve konsolidasyonuna en çok katkıda bulunan Tunuslu kişinin o olduğundan emin olmamızı sağlamaktadır.”²²

Tarihçi Muhammed bin el-Havce Şeyh Bakan Buattour için protektora karşı içten bir sadakatle bağlı olduğunu ve bu sadakatin anlamlarından birinin de itaat olduğunu bildiğini, kendisinde Fransız Devleti’ne ve yüce otoritesine karşı samimiyet ve sebat olduğunu ifade etmektedir.²³ Şeyh Mahmud Bukhreis ise oturumdaki tartışmalar sırasında sessiz kalmış ancak daha sonra antlaşmayı onayladığını ilk ifade eden kişi olmuştur. Şeyh el-Beşir bin el-Havce, Bey’in kendisini kardeşi Şeyhülislam Ahmed bin el-Havce’ye durumun ciddiyetini anlatması, hukuki (şer’i) görüşünü sorması için gönderdiğinden bahseder. Bu yüzden Şeyh el-Beşir bin el-Havce Şeyhülislam Ahmed bin el-Havce’ye gitmiş ve bir saat sonra geri gelerek Bey’e Şeyhülislam (Hanefi) ile başmüftü (Maliki) ve Tunus yargıçlarının kendisini majestelerine şunu söylemesi

20 Arnold H. Green, العلماء التونسيون (بيت الحكمة: تونس), 1995), 178-179.

21 Alexander Meyrick Broadley, *The Last Punic War: Tunis, Past and Present, with a Narrative of the French Conquest of the Regency* (London: W. Blackwood and Sons, 1882), 317.

22 Ali Mahcubi, دار سراسر للنشر: تونس) انتصاب الحماية الفرنسية بتونس, 1986), 105.

23 Muhammed Bin El-Havce, دار الغرب الإسلامي: بيروت) صفحات من تاريخ تونس, 1986), 135.

için görevlendirdiğini söylemiştir: “Ehven-i Şeri seçmesi gerekir. Bu demektir ki anlaşmayı imzalamayı reddetmekten kaynaklanan zarar, anlaşmayı kabul etmekten kaynaklanan zarardan daha büyükse majesteleri yeni durumu kabul etmekte tereddüt etmemelidir.”²⁴ Bu fetva Muhammed es-Sadık Bey’in şüphelerini giderdi ve ciddi sonuçlardan korktuğunu İstişare Meclisine ilan etti. Bu yüzden anlaşmaya karar verdi.²⁵ Dolayısıyla Zeytune’nin, Şeyhülislam ve başmüftüsü dâhil olmak üzere bir grup etkili ulema tarafından temsil edilen kamusal ve resmi makamları, Fransa’ya itaat, teslimiyet ve Fransız himayesinin Tunus üzerinde kurulmasını sağlayan Bardo Antlaşması’nı kabul etmektedir. Arnold H. Green, bu meseleyi şöyle anlatmaktadır: “Tunus âlimleri, cihat çağrısı yapmaktan kaçınmalarının yanı sıra, Fransız varlığına karşı düşmanlıklarını göstermek için kendilerini feda etme jestinde bulunmadılar.”²⁶ Örneğin Şeyh Muhammed bin Şaban (Kadiri tarikatı şeyhi ve Bardo Cami imamı) Fransız birliklerinin gelişinde onları karşılamış ve kendince uzlaştırma çabaları göstermekteydi. Zira Fransız işgaline karşı mukavemetin ona göre anlamı yoktu.²⁷ Buna karşılık bazı kaynaklar Şeyhülislam Ahmed İbn el-Havce’nin anlaşmanın muhaliflerinden biri olduğunu belirtir. Örneğin 16 Mayıs 1881’de Türk gazetesi “Vakit” tarafından; Tunus’taki Fransız konsolosunun, Tunus valisi Muhammed es-Sadık’a şikâyetinde bulunduğu Şeyh Ahmed bin el-Havce’nin 12 Mayıs’ta Bardo Sarayı’nda imzalanan anlaşmayı reddettiği için Fransız askerlerinin güvenliğine dair ciddi bir tehdit oluşturduğunu ve halkı Fransızlara karşı ayaklanması için kışkırtmaya niyetlendiğine inanıldığını ve bu nedenle tutuklanıp hapsedilmesi gerektiği belirtilmektedir. Nitekim Şeyh Ahmed bin el-Havce tutuklanarak, evinde hapsedildi. Dışarı çıkıp insanların arasına karışması, dolaşması, nefes alması engellendi ayrıca evinin kapısına gardiyanlar tahsis edilmesi konusunda da uyarıldı.²⁸ Görünüşe göre bu haber, Osmanlı yetkilileri tarafından, ulemanın Fransız Protektorası antlaşmasını reddettiğini ve halk arasında buna direnme şevkini yayma girişimini gösteren bir propagandaydı. Bunun kanıtı ise bizzat Şeyh Ahmed bin el-Havce’nin Alexander Broadley ile evinde yaptığı röportajda bu konuyu yalanlamış olmasıdır. Şeyh sıkıntılar başladığından beri oğlunun, erkek kardeşlerinin

24 Yasin Bin Ali, “لماذا خسر علماء الزيتونة مع تيار التغريب العلماني؟” Son erişim: 20 Kasım 2020, <https://www.attahrir.info/لماذا-خسر-علماء-الزيتونة-مع-تيار-التغريب-علماني-؟>.

25 Bin Ali, “لماذا خسر علماء الزيتونة مع تيار التغريب العلماني؟” Son erişim: 20 Kasım 2020, <https://www.attahrir.info/لماذا-خسر-علماء-الزيتونة-مع-تيار-التغريب-علماني-؟>.

26 Arnold H. Green, “Political Attitudes and Activities of the Ulama in the Liberal Age: Tunisia as an Exceptional Case,” *International Journal of Middle East Studies* 7, no. 2 (April 1976): 232.

27 Arnold H. Green, *The Tunisian Ulama 1873-1915: Social Structure and Response to Ideological Currents* (Hungary: Brill Archive, 1978), 131.

28 Mustafa Stiti, “إسطنبول تحثي بعلماء تونس,” *Turk Press*, 6 نوفمبر 2019, Son erişim: 18 Mart 2023, <https://www.turkpress.co/node/66105>.

ve kendisinin Tunus camilerinde sabrı, tahammülü, direnmemeyi ve Bey'e zımnen itaati hem alenen hem de özel olarak gayretle vaaz ettiğini ifade etmiştir. Kayrevan'daki ve Naiplik genelindeki astlarına aynı yönde mektuplar yazmışlardı. Bununla birlikte, Avrupa'da bir din savaşının savunulduğunun duyurulduğunu ve Tunus'un baş camisinde bir devrimci komplonun keşfedildiğini duymuştu. Bu kesinlikle yanlıştı. Halka zayıf oldukları için işgalcilere karşı koyamayacaklarını söylemişti. Avrupa'nın sempatisini istiyorlarsa bunu hoşgörü ile kazanmaları gerekir şeklinde ifade etmiştir.²⁹

Yine bazı kaynaklar bazı âlimlerin anlaşmayı reddettiğini ve Fransız sömürgecilere karşı direniş ve cihat çağrısında bulduklarını belirtmektedir. Bu kişiler arasında, Gabes Kadısı Abdul Aziz bin Yahya, Bey ve Fransa'nın otoritesine karşı güneyin ayaklanmasında büyük rol oynayan Gabes başmüftüsü Ali el-Habib vardır. Diğer bazı âlimler de işgalden sonra dini veya idari mevkilerinden vazgeçtiler.³⁰ Şeyh Salih eş-Şerif, Şeyh İsmail es-Safaihi, Şeyh Muhammed Bayram el-Hamis, Şeyh Muhammed al-Mekki bin Azzouz ve Şeyh Muhammed el-Hızır Hüseyin de dâhil olmak üzere diğer bazı âlimler ülke dışından sömürgeye direnmek için göç etmeyi tercih ettiler. Şeyh Muhammed bin Osman es-Senusi, 1885'te başkentte ileri gelenleri (ayanları) hareketine öncülük ederek Bey'e protesto dilekçesi verdi. Zeytune'de bir müderris olan Şeyh Muhammed bin Mahmud el-Ubeydi Eylül 1914'te büyük bir gösteri düzenleme ve yönetme cüretinde bulunmuş ve bu hayatının geri kalanını hapisshenede geçirmesine mal olmuştur.³¹ Fransız işgaline karşı silahlı mücadele, direniş, göç, halifelige bağlanma, Tunus-Cezayir Komitesi hareketi vb. hareketler, girişimler olmuştur. Fakat Zeytune ulemasının protektoranın başında himayeye karşı direnişinin çok da etkili olmadığını kabul etmeliyiz.

Direnış ve İstifa Hareketi

Ulemanın durumu güneydeki şehirlerde biraz farklıydı. Bazıları 1881-1883 yılları arasındaki ayaklanmalara doğrudan veya dolaylı olarak katılmıştır. Arnold H. Green şöyle belirtmektedir:

“Bölgedeki ayaklanmanın lideri başmüftü Hacı Ali el-Habib, Kadı Abdulaziz bin Yahya'yı desteklemiş ve bazı kadılar direniş katılmış veya en azından diğer şehirlerde direniş teşvik etmiştir. Örneğin; Sfax'ta Kadı Muhammed al-Aadhar ve başmüftü Muhammed eş-Şafi'i, Cer-

29 Broadley, *The Last Punic War: Tunis, Past and Present, with a Narrative of the French Conquest of the Regency*, 306.

30 Green, “Political Attitudes and Activities of the Ulama in the Liberal Age: Tunisia as an Exceptional Case,” 232.

31 Hafez Tabbabi, *البناء الوطني وتحديات الاستقلال* (تونس), (2011), 97.

be'de Kadı Mahmud el-Katari ve Carcis'te Kadı Muhammed el-Jaliti gibi. Kayrevan Müftüsü Muhammed Es-Saddam'ın konumu hakkında çelişkili açıklamalar vardır. Zira direnişçiler için bir provokatör mü yoksa arabulucu mu olduğu kesin değildir.”³²

Dolayısıyla bazı âlimler cihat seçeceğini benimsemiş ve sömürgecilere karşı silahlı direnişi kuzeybatı, merkez ve güneydeki bölgelerde başlatmıştır. Bu bölgelerde istisnai silahlı mücadeleye girilmiştir. Bazı dini liderler toplumu barışçıl bir şekilde boyun eğmesi hususunda etkilerini kullanmışlardır. Ancak şeyhler genel olarak sömürgecilerin gözüne girme amacının aksine kan akıtılmasını önleme amacıyla hareket etmişlerdir.³³ Bununla birlikte, askerî gücün zayıflığı, büyük âlimlerin ve tasavvuf şeyhlerinin (Zeytune âlimlerinin çoğunun bir tarikata bağlı olduğu bilinmektedir) çoğunun cihat fikrine destek vermemesiyle birlikte bu durum silahlı direnişin başarısızlığına ve Fransa'nın ülke üzerindeki otoritesinin genişlemesine katkıda bulunan faktörler arasındadır. Dr. al-Talili al-Ajili:

“Tasavvuf tarikatlarının -tüm ülke düzeyinde- genel durumu olumsuzdu, Fransız sömürgeciliğinin Tunus ülkesine girişine yönelik barışa ve ateşkese bağlı kalmak işgal güçlerinin ülkenin çoğu bölümünü kontrol etme görevini kolaylaştırmaya katkıda bulunmuştur...”³⁴

Genel olarak tamamı Tunus şehri dışında olan ender vakalar dışında ulemanın silahlı direnişinin yanında yer almadıkları söylenebilir. Cihat çağrısı yapma konusundaki isteksizliklerinin yanı sıra yabancı varlığına düşmanlıklarını ifade etmek için çıkarlarını da riske atmadılar.³⁵ Görünen o ki Güney Tunus'ta direnişin başına bela olan zafiyet, protektoranın ulusal muhalefet tarafından karşı karşıya kaldığı güçlülere son vermiş ve Fransız ordusu, jandarması ve polisi tüm ülkeye hâkim olmuştur.³⁶

Bazı kaynaklar, bazı âlimlerin Fransız himayesine karşı olduklarını, Fransızlarla birlikte veya onların idaresi altında çalışmayı gerektiren görevlerinden ve işlerinden vazgeçerek istifa ettiklerinden bahsetmektedir. Bu istifalara Avrupalılara boyun eğme, onlarla birleşme iddialarından kaçınma düşüncesi de sebep olmuştur. Örneğin Munastır Kadısı Hüseyin Şebeil, Fransız mülkiye müfettişine bağlı çalışacağını anlayınca yerel yönetimde kâtip olma planından vazgeçmiştir. Tunus'ta 1881-1885 yıllarında Sadıkiye'deki müderrisler

32 Green, *العلماء التونسيون*, 176-177.

33 Green, *The Tunisian Ulama 1873-1915: Social Structure And Response to Ideological Currents*, 132.

34 Al-Talili Al-Ajili, 1939-1881 تونس في تونس الطرق الصوفية والاستعمار الفرنسي (تونس) منشورة كلية آداب منوبة: تونس (1992), 149.

35 Green, *العلماء التونسيون*, 178.

36 Hammadi Es-Sahli, 1956-1881 تاريخ تونس المعاصر - الشركة التونسية للتوزيع: تونس (1986), 485.

bu okul Fransız idaresine bağlanınca istifa etti.³⁷ Ancak birçoğunun bir veya iki yıl ara verdikten sonra görevlerine geri döndükleri dikkat çekmektedir. Bu kişilerden bazıları Osman eş-Şamekh, Mahmud Bayram, Sadık eş-Şahid, Ali bin al-Hac, et-TaHER er-Riyahi, Muhammed al-Akbar bin el-Havce ve eş-Şazili es-Saddam'dır.³⁸

Ulemanın gücü Fransız protektora otoritesine karşı etkin olabilecek ikincil unsur olmasına rağmen gerektiği yerde hem Bey hem de Fransızlar tarafından dini temsiliyeti bakımından aldıkları kararlar ve tutumları itibarıyla meşrulaştırım aracı olarak kullanılmıştır. Ulemanın birçoğunun bu konumunu, buldukları makamları koruma saikiyle tek ve yüksek bir sesle işgale karşı çıkmadığı görülmektedir.

Başkent İleri Gelenlerinin (Ayanlarının) Hareketi

Siyasi alanda, Zeytune protektoraıyla yüzleşmede önemli bir rol oynamıştır ve bu rolün tezahürlerinden biri de müderrisler, din ileri gelenleri (şer'i ayanlar), imamlar ve memurlar da dâhil olmak üzere Zeytunelilerin ve başkent halkının "Tunus Felaketi"³⁹ olarak bilinen 1885'teki yeni belediye düzenlemelerine karşı protestosunu desteklemedeki rolüdür. Bazı tarihçiler, Zeytune alimi Şeyh Muhammed bin Osman es-Senusi'yi "Tunus'ta himayeden sonra ilk ulusal hareketin lideri" olarak saymaktadır.⁴⁰ 1885 yılında es-Senusi liderliğindeki Başkent'in İleri Gelenlerinin Hareketi, ulemanın himaye otoritesini reddetmesinin tezahürlerinden biridir. Es-Senusi, bu hareketi sağlayan unsurlarını şöyle açıklamıştır:

"Tunusluların kargaşasının ve toplanmalarının tek sebebinin, Tunus Belediye Meclisi Kanunu da dâhil olmak üzere, 1302 yılının Cemaziyel-evvel ayının 16'sında perşembe günü sabahı (Ağustos 1885) bir kılavuzun çıkarıldığını biliyorum. Bu emirlerin içeriğinde ölümlerin defnedilmesi, ödemesi gecikmiş mülklerin borçlarının tahsil edilmesindeki aşırı yük yani mülke ilişkin belediye icraatı ve malum yolların yapımı ve temizliği vardır. Ayrıca halk Zağvan suyunun fiyatındaki değişikliklerle birlikte, sahiplerinin haklarının gasp edilmesi durumuna ve diğer musibetlere de kederlenmiştir."⁴¹

Bunun üzerine Başkent'in İleri Gelenleri toplanarak bir dilekçe yazmışlardır. Yeni tedbirleri protesto etmek için 19 Cemaziyelsaniye H. 1302 / M. 1885

37 Green, العلماء التونسيون, 178.

38 Green, العلماء التونسيون, 178.

39 Aşur, جامع الزيتونة: المعلم و رجاله, 137.

40 Allal Al-Fassi, الحركات الاستقلالية في المغرب العربي (الجزائر) مؤسسة الفاسي: 2003), 47.

41 Muhammed Şazili En-Naifer, الجزء الأول، مسامرات الظريف بحسن التعريف (لبنان) دار الغرب الإسلامي: 1994), 48.

Cumartesi günü Bey’le ayanlardan oluşan bir temsilci heyeti bir araya gelmiştir. Ali bin el-Hassan, Ahmed bin Murad, Hassan bin el-Kadi ve Muhammed Şaban Bey’e sunulan dilekçeye imza atan âlimlerdendir. Veziru’l Ekber (Sadrazam) Aziz Buattour’a bir dilekçe daha sunulmuştur. Dilekçede örneğin gümrük idaresinin yabancı bir makam tarafından kontrolünün Tunus ticaretine zarar verdiğinden şikâyet edilmekte ayrıca şehrin yönetiminin kontrolünü ele geçiren Fransızlara atıfta bulunarak belediye meclisi üyeliğine atanan, ülkenin geleneklerinden habersiz erkeklerden şikâyet edilmekteydi.⁴² Dilekçede ayrıca, ölen kişinin durumuna ilişkin, büyük bir Hanefi ve Maliki âlim grubu tarafından imzalanmış bir fetva da yer almaktaydı. Bu kişiler; Muhammed et-Tayyib en-Naifer, Muhammed en-Neccar, Sadık eş-Şahid, Muhammed Tahir en-Naifer, Muhammed el-Emin bin el-Havce, Şazili bin el-Kadi, Muhammed Bayram, İsmail es-Safaihi ve diğerleri^{43 44} Bu harekete tepki olarak Fransa, bazı çalışanları okuldan atarak, bazı akademisyenleri ise öğretmenlikten ve diğer işlerinden atarak veya sürgün ederek cezalandırdı. Zira Zeytuneli Muhammed bin Osman es-Senusi, Şeyh Sadık eş-Şahid ve Ahmed el-Vartatani’nin de içinde bulunduğu hareketin önde gelenleri görevden alınmışlar ve güneye sürgün edilmişlerdir.⁴⁵ Diğer âlimler ise cezalandırılmamıştır. Bununla birlikte, Fransız sömürge hükûmeti, özellikle ulemaları cezbetmeyi ve onları kendi sistemine entegre etmeyi ummaktaydı. Bu nedenle Fransız hükûmeti hareket hakkında bir af çıkardı ve Fransız bakan bu plana göre iki şeyhi, Sadık eş-Şahid ve Ahmed el-Vartatani’yi geri çağırdı.⁴⁶ Şeyh Muhammed bin Osman es-Senusi ise sürgünden geldiğinde, görevine geri dönmüş ve terfi etmişti. Gayrimenkul hukukunu savunmak için yazdığı kitabından ve Karma Emlak Mahkemesine atanmasından da anlaşılacağı üzere, Himaye İdaresi ile iş birliği yapan ilk Tunuslu aydınlardan biri olmuştur.⁴⁷ Şeyh es-Sadık Basis, Şeyh es-Senusi’nin siyasi hayatındaki gerilemesine işaret eden şeylerden bahsederek şöyle demiştir: “es-Senusi’nin idari dosyasında, Cambon’u siyasi ve askerî güçleri birleştirmesinden dolayı el yazısıyla tebrik eden uzun bir mektup buldum. Fotoğrafını çektikten sonra yayımlamamayı tercih ettim. Allah onu bağışlasın.”⁴⁸ Şeyh Fazıl İbn Aşur, es-Senusi’nin bu durumunu, ona bir bahane arayarak şöyle açıklamaktadır; “Belki de yazılarında şikâyet ettiği o saflardaki kargaşa, kararlılığın yitirilmesi ve çabaların bayağılığı onu muhalefet saflarını terk etmeye, mevcut rejime katılmaya ve bu yüzyılla birlikte

42 Green, العلماء التونسيون، 200-201.

43 Green, العلماء التونسيون، 217.

44 En-Naifer, مسامرات الظريف بحسن التعريف الجزء الاول، 49-50.

45 Aşur, جامع الزيتونة: المعلم و رجاله، 138.

46 En-Naifer, مسامرات الظريف بحسن التعريف الجزء الاول، 52.

47 Green, العلماء التونسيون، 205.

48 En-Naifer, مسامرات الظريف بحسن التعريف الجزء الاول، 52-53.

açılan kurumlara katılmaya sevk etti.”⁴⁹ Şeyh Muhammed Şazili en-Naifer ise ondan şöyle söyleyerek özür dilemekteydi: “O dönemde hâkim olan fikir, Avrupa’nın büyük bir güç olması ve Arap dünyamızın işgale karşı koyamayacak kadar zayıf bir durumda olması nedeniyle umutsuzluğun fikirlere üstün geldiği yönündeydi.”⁵⁰ Zeytune seçkinleri Tunus şehrinde belediyenin ölümlerini defniyle ilgili tedbirlerine karşı çıkmak, Zağvan içme suyu tarifesi üzerinde belediye icraatlarını artırmak ve su şirketinin tekeline karşı çıkmak gibi İslami sisteme ve gelenekleri ortadan kaldırmayı amaçlayan sömürge politikalarına karşı tepki göstermeye devam etti. Bu icraatlar İslam hukuku hükümlerinin ihlali olarak kabul edilmekteydi.

Halifelğe Bağlanma Hareketi

Fransız işgaline karşı farklı mücadele yolları izleyenler vardı. Bu mücadelelerden bir diğeri ise bir grup ulema, Fransız işgaline karşı İslam dünyasındaki kamuoyunu seferber etmek için Kahire ve diğer İslami merkezlere mektuplar, mesajlar göndermeyi tercih etmiş, Fransız hareketine karşı Müslümanların düşüncelerini yaymak için çaba göstermişlerdir. Ayrıca ulema Fransız işgalinden başta Beyi ve Başbakanı Mustafa bin İsmail de dâhil olmak üzere diğer yöneticileri sorumlu tutarak Beylik sarayına protesto yürüyüşleri yapmışlardır.⁵¹ Ulema memnuniyetsizliğini sadece tavır koyma ile göstermemiş, protestolarla da Fransız işgalini istemediğini ortaya koymuştur. Şeyh Ali en-Naifer, babası Muhammed bin Muhammed et-Tayyib en-Naifer’in biyografisinde bir grup Tunuslunun, bu iğrenç işgali zorla veya siyasi çabalarla ortadan kaldırmak için Osmanlı İmparatorluğu’ndan yardım istediğini belirtir. Çünkü Tunus ülkesinin Osmanlı İmparatorluğu’nun bir mülkü olduğuna inanıyorlardı. Bu nedenle biyografinin yazarı, O zamanlarda Müslümanların Halifesi Osmanlı Padişahı Abdülhamid Han’a yazılan mesajı nesir biçiminde basılmak üzere düzenlediğini belirtmektedir. O dönemde Tunuslular, Fransız işgaliyle sarsılınca yüzlerini İslam Hilafet Devleti olan Osmanlı İmparatorluğu’na çevirmişlerdir. Dışarıdan gelen bir işgal gücünün, kendisine eşit veya ondan üstün başka bir güç dışında ona boyun eğdiremeyeceğini görenek, ülkelerini yabancı işgalinin esaretinden kurtarmak için umutlarını o güce bağlamışlardır. Zira bu güç, tarihin o döneminde İslam Hilafet Devleti ile sınırlıydı. Tunusluların akıllarında oluşan fikir buydu.⁵²

49 Muhammed Fazıl bin Aşur, “الشيخ الزيتونية”, المجلة الزيتونية, no. 148 (1955): 3-9.

50 En-Naifer, مسامرات الظريف بحسن التعريف الجزء الأول, 53.

51 Green, العلماء التونسيون, 176.

52 Muhammed En-Naifer, عنوان الأريب عما نشأ بالبلاد التونسية من عالم أديب (لبنان: دار الغرب الإسلامي, 1996), 1047-1053.

Göç Hareketi

Bazı âlimlerin sömürgeci gücün gölgesi altında yaşamaktan kaçmak için göç etmesinden bahsederken adlarından sıkça söz edilen meşhur bazı isimler vardır. Şeyh Muhammed Bayram el-Hamis 1879'da Tunus'tan göç etmiştir. Muhammed al-Mekki bin Azzouz ise 1895'te Tunus'tan ayrılarak 1896'da (bazı kaynaklara göre) İstanbul'a yerleşmiştir. İsmail es-Safaihi 1905'te, Salih eş-Şerif 1906'da ve Muhammed el-Hızır Hüseyin 1912'de Tunus'tan göç etmiştir. Yalnız şu hususlara dikkat edilmelidir. Bu göçler direkt Fransız işgali başladığında gerçekleşmemiştir ve göç nedenleri sadece işgal değildir. Şeyh Muhammed Bayram el-Hamis Tunus'u Fransız himayesinin kurulmasından iki yıl önce (1879) terk etmiştir. Bey ve ilk naibi Mustafa bin İsmail ile yaşadığı anlaşmazlıklar sonucunda Tunus'a dönmemeye kararlıydı.⁵³ Hacca gitmek için (1879) seyahat izni istedi. Hac ibadetlerini yerine getirip Suriye ve Lübnan'a kısa bir ziyarette bulunarak yerleşme niyetiyle İstanbul'a döndü (1880). Osmanlı başkentine, İstanbul'a varır varmaz, tüm görevlerinden ihraç edildiği ve ilmi diplomalarının elinden alındığı haberini alarak o günden sonra mağdur bir siyasi mülteci hâline gelmiştir.⁵⁴ Bu nedenle Şeyh Muhammed Bayram el-Hamis'in protektordan kaçmak için göç edenlerden biri olarak kabul edilmemesi gerekir. Şeyh Muhammed al-Mekki bin Azzouz ise Cezayir asıllı olduğundan dolayı akrabalık bağlarını sürdürdüğü için Cezayir'i çokça ziyaret etmekteydi. Şüphesiz Fransa'ya olan nefretiyle, himaye gerçeğini kabul etmeyerek halkı buna karşı direnmek için kışkırtmıştır. Bu Cezayir'de ve Tunus'ta onca sıkıntılı yaşamasına sebep olmuştur ve bu yüzden hareketlerini birçok göz izlemiştir. Bu durum Tunus'tan İstanbul'a göç etmesine neden olmuştur. Fransız istihbarat servislerinin notlarında hakkında adli soruşturma açılmasının ardından göç ettiği belirtilmektedir. Daha öncesinde ise Cezayir Genel Hükûmet'i tarafından kendisine yöneltilen ciddi bir siyasi suçlamaya konu olduğu belirtilmektedir. Belki de Fransa'yı ekonomik boykot çağrısı fetvası bu suçlamalara sebep olmuştur.⁵⁵ Şeyh Muhammed al-Mekki bin Azzouz'un sömürgecilik karşıtı duruşu, mücadeleci öğrencisi Abdulaziz es-Sealibi'nin ifadesiyle de doğrulanmaktadır. Öyle ki: "Bin Azzouz Zeytune'deki derslerinin tümünde vatansever olduğunu; işgalciye karşı direnme fikrini, fedakârlık ruhunu, işte samimiyet ve onda sebat ilkesini dersini alanlara aşıladı."⁵⁶ Şeyh

53 Muhammed Mahfuz, *دار الغرب الإسلامي* (لبنان) تراجم المؤلفين التونسيين (1982), 145.

54 Sadık Al-Zumrali, *دار الغرب الإسلامي* (لبنان) أعلام تونسيون (1986), 92.

55 Hişam Diyab ve Muhammed Ez-Zeyn, "الشيخ العلامة محمد المكي بن عزوز: دراسة بيوغرافية", *الحوار المتوسطي*, 9, no. 1 (Mart 2018): 173-183. Son erişim: 18 Şubat 2023, <https://www.asjp.cerist.dz/en/downArticle/281/9/1/48207>.

56 Diyab ve Ez-Zeyn, "الشيخ العلامة محمد المكي بن عزوز: دراسة بيوغرافية", 174.

Muhammed al-Mekki bin Azzouz'un derslerini, âlimleri ve öğrencileri sömürgeciliğe karşı kıskırtma girişiminin onun en önemli ve etkili eylemleri olduğu kabul edilebilir. Şeyhin, 1890 yılından itibaren Zeytune'de gayri resmi bir şekilde eğitim, ders vermekte olduğuna da dikkat edilmelidir. Zira resmi olarak Zeytune'de eğitim veren âlimlerden sayılmamaktadır. Geriye kalan Şeyh İsmail es-Safaihi, Şeyh Salih eş-Şerif ve Şeyh Muhammed el-Hızır Hüseyin gibi şeyhler için göç, Tunus mücadelesine hizmet eden ve Fransız sömürgeciliğine karşı etkili çalışmaların yürütülmesini mümkün kılmıştır. Bu âlimler bağımsızlık hareketi başlatmak için çeşitli faaliyetlerde ve girişimlerde bulunmuşlardır. Örneğin; Şeyh Salih eş-Şerif yazdığı yazılarda, arkadaşlarına ve öğrencilerine yazdığı mektuplarda gücü ve bağımsızlığı yeniden tesis etmek için cesaret, samimiyet ve özveri ile milleti ve dini savunmak için Arap-İslam tarihinden ilham almanın gerekliliğini vurgulamaktaydı. Rus hegemonyasına asla boyun eğmediği için Polonya'yı örnek alıyordu.⁵⁷ Salih eş-Şerif kendisini otobiyografisinde şöyle ifade etmektedir: “Ülkesinin halkına yönelik Fransız sömürgeci politikasından tiksindiği için Tunus'tan ayrıldı. Tunus dışında etkili bir şekilde savaşmak için göç etmeyi seçti. Ülkesini sömürgeciliğin nefret dolu boyunduruğundan kurtarın.”⁵⁸ Tunus hükûmeti ve Fransız Dışişleri Bakanlığının sömürge aygıtı ve belgeleri, Salih eş-Şerif'i “siyasi göçmenler grubunun lideri ve en tehlikelisi”⁵⁹ olarak tanımlamaktaydı.

Zeytune şeyhlerinin İstanbul, Şam, Kahire, Endonezya gibi İslam topraklarına göçü, siyaset alanına ve işgale karşı bir tür protesto ve pasif direniştir. Aynı zamanda, özgür bir alanda sömürge uygulamalarını kınamak için basını kullanarak yayınladıkları makaleler, propaganda yoluyla çabaları ve yeteneklerini seferber etmeleri de bir yöntem ve yoldur. Göç etmek onlara güvenlik içinde yaşamayı, işgalin inançlarını kirletmesinden uzak tutmayı ayrıca Fransız sömürge politikalarına karşı sözlü ve yazılı propaganda alanı sağlamaktaydı.

Tunus-Cezayir Komitesi Hareketi

Şeyh İsmail es-Safaihi, Şeyh Salih eş-Şerif ve Şeyh Muhammed el-Hızır Hüseyin gibi âlimler tarafından gerçekleştirilen belki de en önemli eylemlerden biri, İslami ve uluslararası kamuoyunu Fransız sömürgeciliğine karşı kıskırtmaya fiilen katılımları ve Kuzey Afrika'daki Fransa egemenliğine karşı bir

57 Hafez Tabbabi, “صراع الهوية : الزيتونة والزيتونيون في معترك النضال الوطني والاجتماعي، أعمال الندوة ورقة مقدمة في) جامعة منوبة المعهد، تونس، العلمية الدولية الحادية عشرة حول الزيتونة: الدين والمجتمع والحركات الوطنية في المغرب العربي (5-6، ماي، الأعلى لتاريخ الحركة الوطنية (2002).

58 “صالح الشريف،” Mawsouaa, Nisan 27, 2023, http://www.mawsouaa.tn/wiki/الصالح_الشريف.

59 Mawsouaa, “صالح الشريف،”

cihat ve devrim hareketi başlatmak için Osmanlı İmparatorluğu ile koordinasyonudur. 1916 yılında Osmanlı hükûmeti, mültecilerle anlaşarak İstanbul'da Kuzey Afrika'yı işgal etmek için bir komisyon kurmaya karar verdi. 1917-1918 yıllarında İstanbul'da yeni bir girişimle Almanya ve Türkiye'deki Faslı esirlerin toplanıp silah ve cephane sağlanarak tek bir manga hâlinde organize edilmesi ve denizaltılarla Trablus'a gönderilmesi için çalışan bir komisyon kuruldu. Kuzey Afrika Müslümanlarını Hristiyan sömürgeciliğinden kurtarmak için bizzat Ali Baş Hanbe'nin Osmanlı halifesinin temsilcisi olmasına karar verildi.⁶⁰ Bazı kaynaklara göre bu komitede yer alanlar arasında Şeyh İsmail es-Safaihi, Şeyh Salih eş-Şerif ve Şeyh Muhammed el-Hızır Hüseyin de bulunmaktadır. Muhammed Muvaadat, Şeyh Muhammed el-Hızır Hüseyin hakkında Almanya'da Faslı savaş esirleriyle temas kurmak ve onları Kuzey Afrika'da Fransız sömürgeciliğine karşı silahlı bir devrimin örgütlenmesine katılmaya yönlendirmek dâhil olmak üzere bazı siyasi misyonlar yürüttüğünü ve tüm bunlarda Türkiye ve Almanya'ya göç eden bazı Tunuslu yurtseverlerle, özellikle İstanbul'a yerleşen lider Ali Baş Hanbe, kardeşi Muhammed Baş Hanbe, Tunus'ta eski bir Hanefi Kadısı olan Şeyh İsmail es-Safaihi ve Zeytune âlimlerinden Şeyh Salih eş-Şerif ile iş birliği yaptığını ifade etmektedir.⁶¹ Ali Rıza el-Hüseyini, amcası Muhammed el-Hızır Hüseyin'in biyografisinde Faslı mahkûmlarla iletişim kurmak için iki kez Almanya'ya gittiğini ve 1917'de dokuz ay orada kaldığını, ardından 1918'de orada yedi ay daha kaldığını ifade etmektedir. Ayrıca Muhammed el-Hızır Hüseyin'in oradaki arkadaşları arasında Şeyh Salih eş-Şerif ve İsmail es-Safaihi de vardı. Buradaki mücahid kardeşleriyle birlikte Berlin'de Mağrip ülkelerini özgürleştirmeyi ve davalarını savunmayı amaçlayan Tunus-Cezayir Komitesini kurdu.⁶²

Fransızların Tunus'u işgali sonucunda işgalin ağırlığı altında kalarak vatanlarından göç eden çok sayıda âlimden biri olan Salih eş-Şerif et-Tunusi 1900'de önce İstanbul'a sonra Şam'a göç etti. Peter Heine Salih eş-Şerif'in İstanbul'da Osmanlı Harbiye Nazırı ile tanıştığını ve onu, 1911'de İtalyan işgaline karşı direnişi örgütlemek için Nazır Enver Paşa'nın her türlü çabayı gösterdiği Libya'ya götürdüğünü belirtir. O devirde mukaddes, kutsal harp ilan eden ilk kişinin Salih eş-Şerif olduğu söylenmektedir.⁶³ Ardından Heine şunları da eklemektedir; "Salih eş-Şerif, 'Tunus ve Cezayir Kurtuluş Komitesi' adını verdiği Kuzey Afrika göçmenlerinden bir komite kurdu ve bu komitenin başına geçti."⁶⁴

60 Al-Fassi, الحركات الاستقلالية في المغرب العربي, 53-54.

61 Muhammed Muvaadat, (1958-1873) حياته وأثاره (1974), 225.

62 Mektebe Shamela, "مشاهد برلين، ضمن الأعمال الكاملة، كتاب موسوعة الأعمال الكاملة للإمام محمد الخضر حسين"، Eylül 25, 2022, <https://shamela.ws/book/14579/5356#p1>.

63 Peter Heine, "حوليات الجامعة التونسية"، no. 24 (1985): 102-103.

64 Heine, "صالح الشريف التونسي"، 109.

Bu âlimler, Osmanlı İmparatorluğu'nun desteğiyle, Kuzey Afrika'daki Fransız egemenliğine karşı bir devrim yapmak için faaliyet göstermişler ve bu faaliyetleri etkili olmuştur. Bu durum Fransa'yı endişelendirmiş ve 12 Temmuz 1917'de Tunus Bey'i aracılığıyla bir grup Tunuslunun mülküne el koymak için bir emir yayımlamıştır. Bu kişiler arasında Muhammed Baş Hanbe, İsmail es-Safaihi, Salih eş-Şerif vardı.⁶⁵ Şeyh Muhammed el-Hızır Hüseyin hakkında ise Tunus'taki Fransız işgal makamları ona gıyaben idam cezası vermiş ve 15 Haziran 1917'de Tunus'taki parasına el koyulması ve satılması için emir çıkarmıştır.⁶⁶ Burada göç hareketi meselesine ilave olarak şu hususa dikkat edilmelidir. Tunus mücadelesini desteklemedeki rolleri vurgulanan bu adı geçen bazı âlimler protektoranın kurulmasından hemen sonra göç etmemişlerdir. Fransa'nın Tunus'a yerleşmesinden ve yönetiminin sağlanmasından sonra göç etmişlerdir. Şeyh İsmail es-Safaihi 24 yıl, Şeyh Salih eş-Şerif 25 yıl ve Şeyh Muhammed el-Hızır Hüseyin ise 31 yıl sonra göç etmiştir. Bu göç meselesi, protektora bağlanma ve silahlı direnişin bunu durduramamasının hemen ardından yasal bir hüküm olarak gündeme getirilmiştir. Şeyh Muhammed bin Abdullah al-Marzuki direnişteki başarısızlıklarından sonra göç etmeyi reddeden Tunusluların mürted olduklarını ilan eden bir fetva yayımlayarak öne çıkmıştır.⁶⁷ Bu fetvaya pek çok kimse cevap vermiştir. Göç, büyük bir sosyal olgudur çünkü çok sayıda bedevi nüfusunu ve Tunus nüfusunun dörtte biri ile üçte biri arasında değişen bir yüzdeyi kapsamaktaydı.⁶⁸

Bu hareketler ve girişimler görüldüğü üzere tam anlamıyla başarılı olmamış, Fransız protektora makamları bu gibi faaliyetleri başarısız kılmak ve bastırmak için bu kişilere cezai müeyyidelerde bulunmuştur. Zeytune âlimleri Fransız himayesinin kurulmasında güçlü bir duruş sergileyememiştir. Ulemandan cihat çağrısı yapmaları, işgalciye karşı silahlarla direnmeleri, Müslüman bir ülkeye kendi sistemini empoze etmeye ve zenginliğini yağmalamaya gelen bir sömürgeciye boyun eğmemeleri beklenmiştir. Ancak çoğu bu konuda sessiz kalarak ve kalpten bir inkârla yetinmiştir. Şeyhülislam Şeyh Ahmed bin el-Havce'nin duruşunda olduğu gibi bazı âlimler ise direniş kararlılığını caydırarak teslim çağrısında bulunmuştur.

65 Muvaadat, (1958-1873) و آثاره و حياته و آثاره، محمد الخضر حسين: حياته و آثاره، 82.

66 Mektebe Shamela, "مشاهد برلين، ضمن الأعمال الكاملة. كتاب موسوعة الأعمال الكاملة للإمام محمد الخضر حسين،"

67 Adnan Al-Mansir ve Amira Aliya Al- Sağir, 1939-1881 : تونس : المقاومة المسلحة في تونس : تونس (2005)، والإنتسانية قسم العلوم الإنسانية : تونس، 196.

68 Hadi Timoumi, (1999) دار الحكمة : قرتاج) المغنيون في تاريخ تونس الإجتماعي الداهادي التيمومي، 650.

Zeytune Ulemasının Bazı Meseleler ve Olaylara İlişkin Tutumu

Bu bölümde tarihsel bir bakış açısıyla Tunus halkının Fransa'nın sömürge politikasına karşı direnişinin tezahürü olarak kabul edilen protektoranın kurulmasından sonra ülkenin tanık olduğu bazı önemli konu ve olaylar, bu olaylara ilişkin ulemanın tutumu ele alınacaktır.

Cellaze (Zellac) Savaşı ve Tramvay Boykotları

Zellac Savaşı, 7 Kasım 1911'de Tunus şehrinde Müslüman halk ile sömürge aygıtı arasındaki ilk çatışmayı temsil etmektedir.⁶⁹ Sömürge yetkililerinin Müslümanların kalbinde özel bir statüye sahip olan ve dini karakterli bir yer olarak görülen Zellac mezarlığının tapu sicilinde sınırlarını çizmesiyle olaylar patlak vermiştir.⁷⁰ Fransız işgali altındaki Tunus belediyesi, Cellaze mezarlığının arazisinin tapu kütüğüne kaydedilmesi için talepte bulunmasıyla sabah mezarlığın önünde toplanan halk, kayıt işlemlerinin yapılmasını engellemek için protesto gösterileri yaptılar. Protestoların ve itirazların kalesi mescitler ve camiler, özellikle de İslam ve Arabizm heveslisi gençlerle dolup taşan Zeytune Cami olmuştu.⁷¹ Protestolar kısa zamanda çatışmaya dönüşerek önce Fransız polisiyle sonra orduyla çatışmalar yaşandı. Bu çatışma 3 bine yakın Müslüman ile yüzlerce sömürge askerini ve polisini karşı karşıya getirdi. Olay Tunus belediyesinin bu mezarlığı Müslümanların vakfiyelerinden biri iken tescil ettirmeye çalışması ve Tunusluların mezarlığı tescil ettirmeyi İslami vakıflara el konulması sayması üzerine olmuştur. Bu çatışma protestocular arasında onlarca ölüme ve yüzlerce yaralanmaya ayrıca çoğu İtalyan vatandaşlığına sahip 10 Avrupalının ölümüne yol açmıştır.⁷²

Protektora yarı resmi bir gazete olan ez-Zehra gazetesi dışında tüm Arap gazeteleri de yasaklayarak Tunus şehrinde sıkıyönetim ilan etti.⁷³ Fransız sömürgecileri kamuoyunu sakinleştirmek için şeyhlere başvurdu. Ez-Zehra gazetesi 11 Kasım 1911 tarihli sayısında şunları yazdı: “Dün (10 Kasım) cuma namazı vesilesiyle, hatipler halka hutbe verdiler ve onları emre itaat etmeye ve onun istediği gibi davranmaya çağırdılar. Ulu Cami'nin önde gelen vaizi Şeyh Ahmed eş-Şerif insanları emrin itaatine aykırı her şeyden sakınmaya,

69 Tabbabi, “صراع الهوية : الزيتونة والزيتونيون في معترك النضال الوطني والاجتماعي,”

70 Ali Mahcubi, 1934 – 1904 جذور الحركة الوطنية التونسية (تونس), 119.

71 Tabbabi, “صراع الهوية : الزيتونة والزيتونيون في معترك النضال الوطني والاجتماعي,”

72 Halife Eş-Şater ve diğ., الحركة الوطنية ودولة الاستقلال, مركز الدراسات والبحوث الاقتصادية : تونس), تونس عبر التاريخ: الحركة الوطنية ودولة الاستقلال, (2005), 77.

73 Mahcubi, 1934–1904 جذور الحركة الوطنية التونسية, 143.

onun emir ve yasaklarına uymaya davet etmiştir. 14 Kasım tarihli sayısında ise bu vahşi hareket yatıştırdığında ve güvenlik normale döndüğünde şeyhler kendi inisiyatifleri ile devlet adamlarına giderek ahlaktan, şereften, mertlikten nasibini almamış birtakım ahmakların gerçekleştirdiği bu saldırgan davranışlarından dolayı duydukları üzüntüyü ve bu durumu reddettiklerini çeşitli yollarla onlara ilemişlerdir. Sadrazam hazretlerinden kendilerine randevu vermesini istediler. Nitekim Şeriat Meclisi bir bütün olarak halkın önderliğinde dün sabah (13 Kasım) saat dokuzda topluca krallık sarayının kapılarına dayandı. Bu tarihte başbakan ile Zeytune âlimi Şeyh Yusuf Cait görüştüler. Bakanlık kabul salonuna girdiler. Bir yanında Kalem Bakanı ve diğer yanında (Fransız) Genel Sekreter vardı. Herkes birbirine selam verdikten sonra orada hazır bulunanlar, toplu bir sesle protektora ve himaye edilen iki devlete karşı samimiyet ve saygılarını ifade ettiler. Bu ahmak ve zavallıların, otuz yıldır maddi ve manevi ilerleme yolunda olan barışçıl ülkenin itibarını lekelemek için gerçekleştirdikleri saldırgan tutumları ve kargaşa gösterilerini kesin olarak reddettiklerini ilan ettiler.”⁷⁴

Halkın bu çatışmalardaki protektora otoritesine karşı duruşundaki iç dinamiklerinin yansımaları açık bir şekilde görülmektedir. Zira bu dinamikler arasında dini hassasiyet ve protektora karşı duruş vardır. Fransız protektora makamlarının bu savaşı baskı, sıkıyönetim ve basın yoluyla yönettiği görülmektedir. Gazeteleri yasaklayarak devlete yani kendine bağlı yarı resmî gazeteye izin verip halkı yatıştırmak için ulemaya başvurmuştur. Al-Manar dergisindeki “İbn’ul Hakika” adıyla bir görgü tanığının yazıp gönderdiği haber yazısında İslam ve Haçlı mezheplerinde kargaşa meydana geldiğini ve protektora makamlarının iki gün sonrasına kadar huzuru sağlayamadığını, bunun için vaizlere insanlara dökülen kana saygı duymayı tavsiye etmelerini ve dini çığneyenlerin hakları konusunda Allah’ın kendileri için ne takdir ettiğini hatırlatma yapmaları için kişiler görevlendirdiği belirtilmektedir. Ayrıca sıkıyönetim kararıyla üçten fazla kişinin halka açık alanda bir araya gelmesini ve akşam 21:00’den sonra dışarı çıkmayı yasaklayan resmî duyuruların asıldığına, bu kısıtlamanın özellikle Müslümanlar için olduğunu, binlerce doğru delile karşılık, asılsız suçlamalarla insanları yollardan ve otellerden zorla alıp hapse attıkları vakidir. Şeyhülislamın Bey’in evinde topladığı resmî görevli ulema bu gerekli müdafaayı yapmanın çirkinliğini itiraf etmişlerdir.⁷⁵ Veziru’l Ekber de bu toplantıya katılmış ve şöyle söylemiştir:

74 Muhammed Marzuki ve El-Cilani Bin El-Hac Yahya, معركة الزلاج (تونس), الشركة التونسية للتوزيع (1974), 42-43.

75 Muhammed Raşid Rıza, “أخبار المنار”, مجلة المنار, Nisan, 1912, 383-388.

“İlim ehli şeriatın ve aklın reddettiği bu işten razı değildir, hükûmetin kendilerinin bu tutumlarını böyle bilmesini istiyorlar... İktidar hakikatte ve görünüşte tüm kalplerin üzerinde hükmü olan din adına ne isterse yapmayı istemiştir. Fakat halk, cehaletine ve ilim adamlarına olan kesin inançlarına rağmen onların Allah’a, Resulüne ve müminlere ihanet ettiklerini bildikleri için, onlara gizli ve açık lanet etmektedirler...”⁷⁶

Toplantıya katılan ulema protektora otoritesinin istediği şeyi yapmaktan dolayı rahatsızlık duyduklarını ifade etmişlerse de ve belki de toplantıda bulunmayı bundan rahatsızlık duyan resmi ulemalar olsa da bu istek yerine getirilmiş ve otoriteye boyun eğilmiştir. Ayrıca Ali Baş Hanbe liderliğindeki Tunus Gençlik Hareketi’ne yönelik baskı durumunun yanı sıra, adli soruşturmalar sonucu kendisine yöneltilen suçlamalar kanıtlanamamış ve geriye kalan hükümlüler Kuzey Amerika’ya gönderilmiştir.⁷⁷ Cellaze olaylarından sonra birkaç grup ve birey ciddi karışıklıkların ardından genellikle gerektiği gibi rejime bağlılıklarını resmen teyit ettiğinde, Tunus âlimleri adına Şeriat Meclisi’nin bir grup üyesi pişmanlıklarını ve sadakatlerini ifade etmek için Başbakan Yusuf Cait ve Mukim General Gabriel Appetite’i ziyarete gitmiştir.⁷⁸ Bu olaylar aynı zamanda tramvay olayının patlak vermesine de katkıda bulunmuş ve Şeyh Abdulaziz es-Sealibi’nin ve Ali Baş Hanbe Tramvay Boykotu’nun çerçevelenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Polis raporları, Beşir al-Forti’nin Tunus şehrinde tüm üyeleri Zeytuneli olan milliyetçi bir gruba ait olduğunu göstermiştir.⁷⁹

Tramvay Boykotları süreci, Zellac olayından üç ay sonra 8 Şubat 1912’de Bab Souika ile Bab Sadun’u birbirine bağlayan demir yolları arasında İtalyan bir sürücünün kullandığı tramvayla bir arabanın altında kalarak hayatını kaybeden Tunuslu bir çocuğun kaza geçirmesinin ardından başlamıştır.⁸⁰ Ali Baş Hanbe halka şehrin ulaşım sistemini boykot etme çağrısında bulunmuştur. 9 Şubat 1912’de Tunus’taki tramvay işçilerinin protestosu bir greve yol açmıştır. Sömürge otoritesi, aralarında boykot kampanyasına öncülük eden Ali Baş Hanbe de dâhil olmak üzere bu boykotun beyni olarak gördüğü bazı ileri gelenleri (ayanları) çağırarak üzere Kalem Bakanı Tayyib el-Celuli’yi görevlendirerek krize bir çözüm aramaya çalışmıştır. Bu müdahale, Tramvay Şirketi’ndeki Tunuslu işçilerin koşullarıyla ilgili çeşitli haklar talep etmek için bir fırsattı. Bu boykot, şirketin birçok taviz vermesine ve Tunuslu işçilerin durumunda bazı iyileşmelere yol açtı. Ancak, Tunusluların oy kullanmasına

76 Rıza, “أخبار العالم الإسلامي,” 388.

77 Eş-Şater ve diğ., الحركة الوطنية ودولة الاستقلال, 76.

78 Green, العلماء التونسيون, 296-297.

79 Tabbabi, صراع الهوية: الزيتونة والزيتونيون في معترك النضال الوطني والاجتماعي.

80 Eş-Şater ve diğ., الحركة الوطنية ودولة الاستقلال, 80.

yönelik önceki taleplere yeni bir talebin eklenmesi, bu boykotun arkasında olduğunu düşündüğü unsurlardan yedisini tutuklayıp dördünü sürgüne gönderen sömürge otoritesinin hoşnutsuzluğunu artırdı. Bu kişiler arasında Ali Baş Hanbe'de vardı. Bir süre sonra sömürge otoritesi halkın ve şirketteki Tunuslu işçilerin durumunu iyileştirmek ve toplanan verginin kaldırılması için çeşitli önlemler alarak durumu sakinleştirmeye çalıştı. Fransız sömürge otoritesi 1918'de İstanbul'da ölene kadar sömürgeciliğe karşı her türlü eylemi destekleyerek İstanbul'da kalan Ali Baş Hanbe dışında hepsi normal hayatlarına dönen tutuklu ve sürgünlerin affına karar verdi.⁸¹ 1912 baharında Zeytune öğrencilerinin yardımıyla ünlü Tramvay Boykotu'nu organize eden Tunuslu gençler, bu kampanyayı yabancılara karşı cihat olarak sunmaya çalıştılar ancak bu çabalarında büyük ölçüde başarısız oldular. Bunun nedeni boykot sürecinden uzak duran ulemanın katılmayıp bunun yerine minberlerden boykot sürecini kınamış gibi görünmeleri idi. Nisan 1912'de ne zaman bir imam boykota karşı tutumu nedeniyle eleştirilse Müslümanları camileri terk etmeye çağıran posterler şehre asıldı. Aynı zamanda birkaç öğrenci Zeytune Cami'ndeki hocalarını mevkilerini ve prestijlerini korumak için Fransızlarla iş birliği yapmakla suçladı. Cellaze davasının ardından müderris ve şeriat kadılarının maaşlarına yapılan önemli artış bu suçlamaları destekleyen ek bir argüman oldu.⁸² Protektora aygıtı ile Müslüman halk arasında yaşanan ilk çatışmayı temsil eden Zellac Savaşı ve üç ay sonra bir kaza sonucu başlayan Tramvay boykotları akabindeki olaylar; Fransız protektora makamlarının baskıları, istekleri karşısındaki ulemanın tutumu bundan rahatsızlık duyanlar olsa da baskıdan dolayı ve mevki, prestij koruma arzusuyla da boyun eğmek olmuştur. Zira mevki, prestij koruma güdüsü, dinamiği de maaşlara yansıyan önemli bir artışın gözlemlenmesiyle ödüllendirilmiştir.

Vatandaşlık Meselesi

Fransa 1881'den bu yana protektorası altındaki Tunus'ta birkaç prosedürle birlikte bir dizi yasa çıkarmıştır. Bu yasalardan en önemlilerinden biri de vatandaşlık kanunudur. Zira vatandaşlık kanunu çıkarmak modernleşme adımlarından biridir. Bu kanun; bürokratik alanda, bireyin devlet nezdinde ilişkilerinin, sosyal ve siyasi haklarının yeniden tanımlanmasına ve toplumda yaygınlaşmasına katkı sağlayıp kurumların da dönüşmesi anlamına gelmektedir. Bu kanun Tunus'ta ikamet eden yabancılara yanı sıra Tunusluların önüne

81 Muhammed El-Hadi Şerif, الاستقلال إلى التاريخ من عصور ما قبل التاريخ إلى الاستقلال (تونس: دار سراس للنشر، 1993)، 114-115.

82 Green, العلماء التونسيون، 296-297.

Fransız vatandaşlığını benimsetmek için geniş kapılar açılmasını sağlayan 20 Aralık 1923 tarihli bir yasadır. Fransa, İtalyan emellerine karşı koymak amacıyla sayıca üstün olan İtalyan unsuruna karşı Fransız unsuruna öncelik vermek istiyordu. Fransa hukuki açıdan Tunus kimliğini ve Tunus'un Arap-İslam karakterini yasal olarak tasfiye ederek ilhak sürecini tamamlamayı hedeflemekteydi. Bu tehlikenin belirginleşmesiyle birlikte bir grup siyasi, entelektüel ve dini aktör bu duruma karşı harekete geçti. Örneğin; Taher al-Haddad 13 Kasım 1923'te El-Umma gazetesinde "Vatandaşlık bir antlaşmayı bozdu" başlıklı bir yazı yazarak ve şunları ifade etmiştir: "...ve bugün (yani sömürgecilik) Tunusluları (vatandaşlığı olmayan) Doğu'dan ayırmak için vatandaşlığa alma projesi tamamlandı."⁸³ Fransa'nın sömürgelerinde çıkardığı vatandaşlığa alma yasası yetkisi altındaki ülkelerin İslami kişiliğini ve kimliğini silmeyi amaçlıyordu. Bu nedenle, Fransa'nın bir Müslümanın kendi uyruğuyla vatandaşlığa alınmasını kabul etmesi için koyduğu şartlar arasında, özellikle evlilik, boşanma ve miras gibi "Kişisel Statü" (Ahvali Şahsiyye) ile ilgili konular da dâhil olmak üzere her konuda kendi yasalarına başvurması ve şeriata başvurmaması yer almaktaydı. Vatandaşlığa kabul konusu, 1910'dan itibaren Tunus'ta gündeme getirilmiştir. Tunus basını bu konuyu yazmış ve hukukçulara bu konudaki görüşlerini açıklamaları için çağrıda bulunmuştur. Bunun üzerine Şeyh Abdulaziz es-Sealibi sözü doğrudan ve açık bir şekilde âlimlere yöneltmiş ve fakihlerden, İslam hukukunun bekçilerinden, koruyucularından vatandaşlığa kabul konusundaki tutumlarını belirten bir yazı yayınlamalarını istemiştir. Kamuoyu bu konuyla meşgul olup bu tartışmayı değerlendirmeye almıştır. Fakat vatandaşlık meselesi meşru bir Şeriat merciinden alınan bir şer'i görüşle sona erdirilmemiş, ulemeden bir söylem, bir yazı gelmemiştir. Yirmili yıllarda, 1 Ocak 1924'te yürürlüğe giren 20 Aralık 1923 yasının çıkarılmasından sonra sömürge hükûmetinin onayladığı kolaylıklar sonucunda vatandaşlığa alınan Fransız vatandaşlarının sayısı artmıştır.⁸⁴ Tunus gazeteleri bu olguyu ele almış ve yazarlar bunun Müslüman halkın İslami kişiliğine ve kimliğine yönelik tehlikelerini tanımlamak için birçok makale yazmışlardır. Modernleşme bağlamında bir yenilik olarak vatandaşlık meselesi Tunus nezdinde önemli bir sorun hâline gelmiştir. Fakat bu meseleye yönelik ulemanın tutumu halkın beklentisi karşısında zayıf kalmıştır. Vatandaşlık konusundaki hukuki hükmün açıklığa kavuşturulmasında ulemanın sessizliği 1920'li yıllarda fark edilmektedir. Zeytune öğrencileri 1912 ve 1920'li yıllar arasındaki dönemde sessiz kalmışlardır. Bu dönem iç (Zellac olayları) ve uluslararası

83 Tabbabi, "صراع الهوية : الزيتونة والزيوتونيون في معترك النضال الوطني والاجتماعي,"

84 Muhammed Butibi, "التجنيس في تونس بين القبول والمعارضة خلال فترة الحماية الفرنسية 1881-1956," 5, مجلة أبعاد, "التجنيس في تونس بين القبول والمعارضة خلال فترة الحماية الفرنسية 1881-1956," no. 2 (Aralık, 2018): 217-219. Son erişim: 5 Mart 2023, <https://www.asjp.cerist.dz/en/downArticle/403/5/2/72115>.

(Dünya Savaşı'nın patlak vermesi) siyasi koşullar nedeniyle sakin bir dönem olarak karakterize edilmektedir.⁸⁵

Sonuç

Fransız Protektorası'nın Tunus'ta 1881'de kurulmasından 1920'li yıllara kadar olan süreçte ulemanın rolünü incelediğim bu çalışmada; ulemanın çoğunluğunun işgale, modernleşme adımlarına karşı buldukları konum, meclis, kurum, makam vb. itibarıyla etkin bir konumu ve gücü olabileceken kendi çıkarları ve Fransız otoritesinin baskılarından kaynaklı olarak çeşitli sebeplerden dolayı zayıf bir etkisi olduğu görülmektedir. Ulemanın dini temsil konumu ve gücü Fransız otoritesi tarafından modernleşme adımları atmamak veya halkın birtakım olaylara ve durumlara karşı verdiği tepkileri bastırmak için yeri geldiğinde bir dayanak ve meşrulaştırma aracı olarak kullanılmış, din araçsallaştırılmıştır. Bu ulema çoğunluğunun arasında bulunmayan az sayıda meşhur ulemanın işgal ve otorite karşıtlığı ve kendilerine, toplumlarına uymayan modernleşme adımlarına karşı saflardaki çeşitli tutum ve girişimleri yaşanan olay ve durumların sonuçları üzerindeki etkileri güçlü olmasa da dikkate şayandır. Ulema direniş, istifa, ayan, halifelige bağlanma, göç hareketlerinde bulunmuş, Tunus-Cezayir Komitesi Hareketi kurmuştur. Direniş hareketinde ülkede silahlı direnişin az sayıda olması ve bu tür direnişe eğilim, katılım ve desteğin az olması Fransa'nın Tunus'ta otoritesini genişletmesine katkı sağlamıştır. Fransa otoritesine karşı tepki olarak makamlarından istifa eden ulemanın pek çoğunun işlerine bir süre sonra döndükleri gözlemlenmektedir. Yeni kurulan sistemde yerel kurumlar olan belediye kurumlarında da düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelere karşı çıkarak otoriteyi reddeden ulemanın bu hareketi başkentin ileri gelenlerinin hareketi olarak tanımlanmaktadır. Bu yeni tedbir ve düzenlemelere ulema tarafından fetvalar verilmiş buna karşılık Fransa işten çıkarmalar, sürgünler vb. ile bu faaliyetleri zayıflatmışsa da İslami hükümlere aykırı olan politikalara tepkiler devam etmiştir. Bir diğer kurtuluş ümidi olarak bir grup ulemanın Müslüman kamuoyunu seferber etmek ve dünyayı özellikle İslam dünyasını bu işgalden haberdar etme ve Fransızlara karşı Müslüman düşüncelerini yaymak için çaba göstermişlerdir. Bu çabalarının bir tezahürü olarak ise dönemin İslami gücü olan Osmanlı İmparatorluğu'na dolayısıyla Halifeliğin gücüne ümit bağlamışlarsa da dönemin şartları gereği bu ümit boşa çıkmıştır. Bir diğer husus olarak ulemanın göç etme tercihinde bulunmasının nedenleri farklı olsa da Fransız işgaline, sömürge politikalarına karşı bir tür protesto, pasif direniş niteliğinde olan bu yöntem

85 Aşur, رجاله و رجاله، 143.

elbette kendilerine Tunus'un bağımsızlık mücadelesine basın, yayın vb. alanlarda bir propaganda alanı sağlamıştır. Göç eden âlimler arasından meşhur olan kişiler Kuzey Afrika'daki Fransız sömürgecilğine ve yayılcılığına karşı Osmanlı İmparatorluğu ile koordinasyon hâlinde Tunus-Cezayir Komitesini kurmuşlar ve etkili faaliyetlerde bulunmuş olsalar da Fransız makamları bu hareketleri başarısızlığa uğratmak ve bastırmak için bu kişileri cezalandırmıştır. Sömürge otoritesine ve politikalarına karşı gerçekleşen Cellaze Savaşı ve Tramvay Boykotları olaylarında halkın tepkileri güçlü olmuştur. Bu olaylarda ulema Fransız makamlarının isteklerini yerine getirmekten rahatsızlık duymuşsa da Fransa ulemanın dini temsiliyet, meşrulaştırım aracı ve fetva verme suretiyle halkı mobilize etme gücünden dolayı onlara karşı baskı uygulayıp prestijlerini koruma arzularından faydalanmış ve ulemada buna boyun eğmiştir. Fransız protektora makamlarının Tunus'ta çıkardığı vatandaşlık kanunu bu vatandaşlık kavramının ve olgusunun yeniden belirlenmesi için toplumda bireylerin birbiriyle ve bireylerin devlet nezdinde sosyal ve siyasi olarak ilişkilerinin düzenlenmesi, statülerin değişmesi, belirlenmesi ve dolayısıyla da kurumlarda meydana gelen değişiklikler modernleşme, demokratikleşme adımı olarak değerlendirilebilir. Zira çıkarılan bu kanunla kişinin geçtiği vatandaşlık; temel hak ve hürriyetleri ve diğer kişilerle kurduğu evlilik, boşanma ve miras ilişkileri gibi konularda bir takım yeni düzenlemeler için Fransız hukukuna başvurmayı ve Müslüman bir ülke olan Tunus halkının İslam dininin hukukuna yani şeriatına başvurmamayı içeriyordu. Buradan Fransa'nın modernleşme, sekülerleşme, demokratikleşme adı altında Tunus'un İslami ve Müslüman kimliğini silmeyi amaçladığı açıkça gözlemlenmektedir. Ulemanın vatandaşlık kanunu konusundaki hukuki hükmün açıklanmasına yönelik fetva vermesini, akıllardaki soru işaretlerini gidermesini, İslam dininin bu kanunun içeriğine ne cevap verdiğini, kendilerinin inançlarına uygun olup olmadığını öğrenmeyi isteyen halk bu beklentisine pek de yanıt bulamamıştır. 1920'li yıllardaki bu süreçte ulemanın sessizliği dikkat çekmektedir. Ülke içinde ve dünyada yaşanan çatışmaların bu sessizliğe katkı sağladığı düşünülebilir.

Kaynakça

Abdallah, Tahir Ebu'l Kasım. الحركة الوطنية التونسية: رؤية شعبية قومية جديدة. 1956-1830. (ط. ٢). تونس. دار المعارف: تونس, 1975.

تونس. الطرق الصوفية والاستعمار الفرنسي في تونس 1881-1939. Al-Ajili, Al-Talili. 1992. منشورة كلية آداب بمنية

2003. مؤسسة الفاسي: الجزائر. الحركات الاستقلالية في المغرب العربي. Al-Fassi, Allal.

المقاومة المسلحة في تونس: 1881 - 1939. Al-Mansir, Adnan ve Al- Sağir, Amira Aliya.

2005, كلية العلوم الاجتماعية والإنسانية قسم العلوم الإنسانية: تونس.

Al-Zumrali, Sadik. دار الغرب الإسلامي: لبنان. أعلام تونسيون. 1986.

Aşur, Muhammed Aziz. دار سراس للنشر: تونس. جامع الزيتونة: المعلم ورجاله. 1991.

Aşur, Muhammed Fazıl. المجلة الزيتونية "الشيخ محمد السنوسي". no. 148 (1955): 1-15.

Aşur, Muhammed Fazıl. تونس. الحركة الأدبية والفكرية في تونس. الدار التونسية للنشر: تونس. 1983.

Berger, Peter Ludwing. *The Social Reality of Religion*. England: Penguin Books Ltd., 1973.

Broadley, Alexander Meyrick. *The Last Punic War: Tunis, Past and Present, with a Narrative of the French Conquest of the Regency*. London: W. Blackwood and Sons, 1882.

El-Havce, Muhammed. دار الغرب الإسلامي: بيروت. 1986.

En-Naifer, Muhammed Şazili. لبنان. مسامرات الظريف بحسن التعريف الجزء الأول. دار الغرب الإسلامي 1994.

En-Naifer, Muhammed. لبنان. عنوان الأريب عما نشأ بالبلاد التونسية من عالم أديب. دار الغرب الإسلامي 1996.

Es-Sahli, Hammadi. 1956 – 1881- المعاصر تونس تاريخ تونس. شركة تونس التوزيع: تونس. 1986.

Eş-Şater, Halife ve diğerleri. تونس عبر التاريخ: الحركة الوطنية ودولة الاستقلال. 2005, مركز الدراسات والبحوث الاقتصادية والاجتماعية: تونس.

Fellahi, Rabeh. "الجزائر "جامع الزيتونة والحركة الإصلاحية في الجزائر (1908-1954)". 2008, كلية العلوم الإصايبية والاجتماعية. جامعة ميتوري قصبية.

Green, Arnold H. "Political Attitudes and Activities of the Ulama in the Liberal Age: Tunisia as an Exceptional Case." *International Journal of Middle East Studies* 7, no. 2 (April 1976): 209-241.

Green, Arnold H. *The Tunisian Ulama 1873-1915: Social Structure And Response to Ideological Currents*. Hungary: Brill Archive, 1978.

Green, Arnold H. المجمعنة تونسي للعلوم والأدب والفنون وبيت:تونس. العلماء التونسيون. 1995, الحكمة.

Heine, Peter. "حوليات الجامعة التونسية" صالح الشريف التونسي. no. 24 (1985): 101-110.

Kale, Nesrin. "Modernizmden Postmodernist Söylemlere Doğru." *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 5, no. 19 (Mayıs-Temmuz 2002): 30-52.

Karaatlı, Bülent. *Arap Baharı 'nda Farklı Bir Ülke Tunus-Osmanlı'dan Sömürgeciliğe, Sömürgecilikten Arap Bahar 'ına Tunus Modernleşmesi Üzerine*. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık, 2018.

Köktaş, M. Emin. *Din ve Siyaset, Siyasal Davranış ve Dindarlık*. Ankara: Vadi Yay., 1997.

Mahcubi, Ali. 1986, دار سراس للنشر :تونس .انتصاب الحماية الفرنسية بتونس .

Mahcubi, Ali. 1999, بيت الحكمة :تونس .جذور الحركة الوطنية التونسية 1904 – 1934.

Mahfuz, Muhammed. 1982, دار الغرب الإسلامي :لبنان .ترجم المؤلفين التونسيين .

Marzuki, Muhammed ve El-Cilani Bin El-Hac Yahya. 1974, معركة الزلّاج .تونس :الشركة التونسية للتوزيع .

Muruki, Amir. : جمعية الطلبة الجزائريين الزيتونيين : دراسة تاريخية في مسيرتها النضالية : 1947 - 1934 . 2013, كلية العلوم الإسلامية الجامعة الجزائر :الجزائر .رسالة الماجستير .من 1947 - 1934 .

Muvaadat, Muhammed. 1974, دار :تونس .محمد الخضر حسين: حياته وآثاره (1873-1958) .التونسية 1974.

Ostwalt, Conrad. *Seküler Çan Kuleleri, Laik Ama Kutsal*. Çev. Ali Köse. İstanbul: Nesil Yayınları, 2006.

Özek, Çetin. *Devlet ve Din*. İstanbul: Ada Yay., 1999.

Perkins, Kenneth J. *A History of Modern Tunisia*. UK: Cambridge University Press, 2004.

Perkins, Kenneth J. *Tunisia Crossroads of the Islamic and European Worlds*. London: Westview Press, 1986.

Swatos, William H. ve Christiano, Kewin J. *Sekülerleşme Teorisi: Bir Kavramın Serüveni, Sekülerizm Sorgulanıyor*. Çev. Ali Köse. İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002.

Şerif, Muhammed El-Hadi. 1993, تاريخ تونس من عصور ما قبل التاريخ إلى الاستقلال .تونس :تونس .دار سراس للنشر 1993.

Tabbabi, Hafez. "صراع الهوية : الزيتونة والزيتونيون في معترك النضال الوطني" .أعمال الندوة العلمية الدولية الحادية عشرة حول الزيتونة: الدين والمجتمع والحركات "والاجتماعي 5-6 ماي , جامعة منوبة المعهد الأعلى لتاريخ الحركة الوطنية, تونس ,الوطنية في المغرب العربي 2002.

Tabbabi, Hafez. 2011, دار تونس للكتاب :تونس .بناء الوطني وتحديات الاستقلال .

Timoumi, Hadi. 1999, دار الحكمة :قرطاج .المغبيون في تاريخ تونس الاجتماعي دالهادي التيمومي .

İnternet Kaynakları

Ardıç, Nurullah. "Türk Sekülerleşmesi İncelemelerinde Paradigma Değişimine Doğru." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6, no. 11 (Mayıs 2008): 61-92. Son erişim: 27 Mayıs 2023. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/655921>

Bin Ali, Yasin. "ماذا خسر علماء الزيتونة مع تيار التغريب العلماني؟" Son erişim: 20 Kasım 2020. <https://www.attahrir.info/لماذا-خسر-علماء-الزيتونة-مع-ت-تغريب-العلماني/>

Butibi, Muhammed. “التجنيس في تونس بين القبول والمعارضة خلال فترة الحماية الفرنسية” 1956 - 1881, ”مجلة أبعاد”, 5, no. 2 (Aralık, 2018): 215-233. Son erişim: 5 Mart 2023. <https://www.asjp.cerist.dz/en/downArticle/403/5/2/72115>.

Diyab, Hişam ve Ez-Zeyn, Muhammed. “الشيخ العلامة محمد المكي بن عزوز: دراسة بيوغرافية” 9, no. 1 (Mart 2018): 164-194, Son erişim: 18 Şubat 2023. <https://www.asjp.cerist.dz/en/downArticle/281/9/1/48207>.

Mawsouaa. “صالح الشريف.” Nisan 27, 2023. http://www.mawsouaa.tn/wiki/صالح_الشريف.

Mektebe Shamela. “مشاهد برلين، ضمن الأعمال الكاملة. كتاب موسوعة الأعمال الكاملة” Eylül 25, 2022. <https://shamela.ws/book/14579/5356#p1>.

Rıza, Muhammed Raşid. “أخبار العالم الإسلامي.” مجلة المنار, Nisan, 1912. Son erişim: 28 Eylül 2022. <https://shamela.ws/book/6947/2551>.

Stiti, Mustafa. “إسطنبول تحتفي بعلماء تونس.” Turk Press, 6 نوفمبر, 2019. Son erişim: 18 Mart 2023. <https://www.turkpress.co/node/66105>.